

Mål & Mæle · 1

17. årgang, maj 1994

Døgneren, æderen, fritteren

Der er de seneste år dannet en mængde nye ord ved hjælp af den højproduktive endelse *-er*. Det er bestemt ikke noget nyt at der dannes ord med denne endelse, men i øjeblikket går det stærkt. Vi får en grundig analyse af fænomenet og en stor håndfuld af de nye ord: side 11

Gamle gader – nye navne

Det er meget letsindigt at opkalde gader, pladser, broer, universiteter osv. efter politikere, for de store mænds og kvinders anseelse og folkets beundring for dem kan annulleres på et døgnns tid når der skiftes politisk system. Det ser man i dagens Østeuropa, hvor der i disse år skiftes vejskilte: side 16

Christian IV

var en rigtig renæssancekonge som tog for sig af livet: Kærlighed, krig, øl og pragt. Mål & Mæle kan nu afsløre at han også havde et umådeholdent forbrug af kommaer: side 27

Dansk sproghistorie

Der er for kort tid siden udkommet en kort folkelig bog om det danske sprogs historie. Forfatteren præsenterer sin bog og vi får et par tekstprøver fra den: side 22

Mange venlige og sære hilsener

Vore hilsener udgør et stort og indviklet system med komplicerede regler og raffinerede signalmuligheder. Vi behersker alle dette system uden at skænke det en tanke i det daglige. Læs alligevel om det: side 7

Sprogligheder..... 2

Hilsener 7

En sprælsk endelse..... 11

Gamle gader – nye navne 16

Dansk sprog-historie 22

Christian IV og kommaerne..... 27

Løsninger 31

Sprogviden 32

Naar Sprogbrugen findes at være i Strid med en Sætning i Sproglæren, da mene strax de fleste, at Fejlen ligger hos Sprogbrugen, og denne vil de derfor ændre; men de færreste vil søge Fejlen i Sproglærens Sætning og ændre den efter Sprogbrugen.

H.H. Lefolii (1819-1908)

SPROGLIGHEDER

Sprogligheder

Denne brevkasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går I rundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til Carsten Elbro, Erik Hansen og Ole Tøgeby. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til:

Pernille Frost

Institut for Nordisk Filologi

Københavns Universitet

Njalsgade 80, 2300 København S

og mærk kuverten Sprogligheder.

? Engelske ord i dansk

Jeg var nær ved at få kaffen i den gale hals, da jeg ser det allerførste ord på forsiden af *Mål & Måle* for december 1993 **stavet forkert!** Det hedder da vel *Celsius* og ikke *Celcius*, ikke sandt? Stavningen er jo rigtig nok inde på side 3. Formodentlig er det sætternissen, der har været på spil – ærgerligt.

Men nu til sagen, som jeg deler op i to spørgsmål.

1. Jeg har lagt mærke til, at nogle gode danske ord praktisk taget er forsvundet fra sproget. Er det virkelig sådan, at man nu om stunder næsten udelukken-
de siger

ambitiøs	i stedet for	ærgerrig
jaloux og		skinsyg
jalousi	i stedet for	og skinsyge
generation	i stedet for	slægtled

og endnu værre

peanut i stedet for jordnød?

Man kan jo undre sig over, at *jaloux* og *jalousi* er trængt frem, fordi deres stavemåde og udtale er så udanske. Svenskerne bruger jo det svenske ord *svarthud* for skinsyg og tyskerne det tyske ord *Eifersucht*, så hvorfor skulle vi så importere et fransk ord, når vi har et dækkende ord på dansk?

Med hensyn til *peanut/jordnød* har jeg hørt det i biograf/tv-reklamer: »Karamelmasse med dejlige, ristede peanuts...«.

Har I en forklaring på, at eksisterende danske ord som de nævnte er fortrængt af udenlandske med nøjagtig samme betydning? Man kunne sikkert finde flere eksempler end de få, jeg har nævnt her.

2. Inden for edb-verdenen flourerer de engelsk-amerikanske ord især. Jeg véd godt, det er udsigtsløst, men kunne man ikke slå et slag for følgende 'oversættelser' til dansk:

hardware	= maskinel
software	= programmel
harddisk	= pladelager
prompten	= klartegnet
applikationer	= programmer

Prompten betyder her det tegn, som de fleste PC'ere skriver, når de er klar til at modtage instrukser. På min maskine ser *klartegnet* sådan ud:

C:\>

fordi C er navnet på *pladelageret*,

mens diskettedrevene hedder A og B.

Jeg kan oplyse, at svenskerne taler om *menjkuvaror* i betydningen *programmel*.

Man kan også begræde, at alle taler om *3 1/2-tomme-disketter*, når vi dog allerede i 1907 har indført metersystemet i Danmark og man rettelig burde sige *85-mm-disketter*. At andre lande benytter underudviklede målesystemer, bør ikke smitte af på os. Tømmemålet er jo forlængst forladt inden for tømmerhandelen og isenkramvæsenet.

Jeg er bestemt ingen purist, men min kamp for danske ord inden for edb-verdenen er måske tabt på forhånd. Hvad synes I? Skal vi give op eller (hårdnakket) fortsætte med forslag til fordanskninger?

Med venlig hilsen
Jens Carstensen
lektor

! Kære Jens Carstensen:

Det er rigtigt at mange gode gamle danske ord i tidens løb er afløst af fremmede, som kan være svære at stav, udtale og bøj. Man ved en del om hvilke sprog der påvirker dansk i hvilke perioder, og man ved også hvilke fag- eller emneområder der påvirkes af hvilke sprog.

Men når det kommer til enkelthederne, ved man ikke meget. Hvorfor udskifter vi det gode nordiske ord *børje* med det tyske *begynde*, mens svenskerne beholder deres *börja*, men til gengæld indfører det tyske *fråga*, mens vi holder os til det nordiske *spørge*?

Gennem hele sproghistorien er det strømmet ind med ord udefra, og mange af dem har ganske rigtigt været overflødige. Men man værner sig til dem, og hvem tænker på at *blive*, *smuk*, *farve*, *bange*, *råbe*, *stejl* og *straks* er tysk? På nordisk skulle det

være *vorde*, *fager*, *lød*, *ræd*, *øbe*, *brat* og *genest*. Også *slægt* i *slægtled* er for resten tysk!

Vi kan faktisk vænne os til tyske, franske, latinske og græske ord og glemme at de ikke er danske. Men det der påvirker lige for tiden, det springer i øjnene og irriterer og bekymrer os. I vore dage er det jo engelsk, og din lille edb-liste er et godt eksempel. Der er jo bare det tankevækkende at de danske ord som du foretrækker, ikke er særlig danske: *maskine(l)* er ad snørklede omveje græsk, og det samme gælder *program(mel)*; *plade* er latin, *lager* er tysk, og *klar* er såmænd også latin. Men *tegn* er heldigvis rent dansk!

For nogle år siden drøftede nordiske sprogfolk om man dog ikke kunne enes om et godt ord i stedet for det engelske *public service*; man enedes til sidst om at anbefale *publikumskontakt*. Jamen, det består jo af to latinske ord, så det er ikke mere nordisk end *public relations*. Men bare det ikke er engelsk, for det er det der plager os for tiden...

Tænkssomme og retskafne mennesker mener som du, at man skal bekæmpe overflødige fremmede ord. Men i praksis er der næppe meget at stille op.

EH

? Dorn og dyknagle

I sidste nummer oplyser I i Sprogviden at en »dorn (er en) lille spids metalpind til at slå søm i med«. Min mand er snedker, og han afviser bestemt denne forklaring. Det her beskrevne værktøj hedder ikke en dorn, men en dyknagle!

ODS nævner da heller ikke denne betydning af ordet dorn, men udtaler lidt svævende at det enten er en metalpind »til forskellig brug« eller en tap på en nøgle.

Hvis vi stadig holder os til ODS, er en dorn i den første betydning nærmest det samme som en pren. En dorn bru-

ges dog oftest til at slå fx en nitte eller en tap *ud* af et emne. Selv har jeg en forestilling om at betegnelsen dorn også kan bruges om pinden i et hængsel.

Det gode danske ord dorn synes således i nogen grad at være et gummiord, men håndværkeren protesterer altså imod at det strækkes så kraftigt som I gør i Sprogviden.

Venlig hilsen – også fra snedkeren
Lone Lomholt

! Kære Lone Lomholt:

Du har ret, og du har ikke kun Ordbog over det Danske Sprog på din side. En *dorn* og en *dyknagle* er ikke det samme i fagsproget. Jeg har været lidt rundt hos isenkræmmere og værktøjshandlere, og nogle giver dig ret, andre er noget i tvivl og mener som en del fagfolk, sløjdlærere og amatører at *dorn* (det er i øvrigt tysk!) også kan bruges om dyknaglen. Og ser man efter i Folke Jacobsens »Ordbog for Træindustrien« (1933), ser man at der står *Dorn 1) = Dyknagle, 2) en lille Tap, f.Eks. den Tap i en Laas, hvorom en Hulnøgle griber*.

Men altså, det mest korrekte må være at skelne mellem de to ord.

EH

? Telefax

Det hedder *telefon* med tryk på *fon*. Og *telegram* med tryk på *gram*. Og *television* med tryk på *vision*. Hvorfor hedder det så ikke *telefax* med tryk på *fax*?

Jeg spørger, fordi jeg for nylig på et kursus for medarbejdere ved Danmarks Radio hørte en deltager sige *telefax* med tryk på *fax*. Først studsede jeg. Bagefter kom jeg til at tænke på logikken i udtalen...

Børge Jørgensen
Værløse

! De ældste ord med elementet *tele-* i dansk har alle hovedtrykket på sidste led i sammensætningen: *telefon, telegraf, teleskop, telepati, telemetri* o.a. Det hænger sammen med at vi har fået disse ord over fransk. Eller måske snarere: Da disse ord for ca. 100 år siden eller tidligere dukkede op i dansk, tilfaldt vi normalt græske og latinske låneord efter fransk mønster. Derfor trykket på sidste led.

Naturligvis kunne enhver interesse ret skaffe sig at vide at *tele-* er græsk og betyder 'fjern'. *Telefon* er noget med fjernlyd, *telegrafer* fjernskrift, *teleskop* er fjernkig, og *telemetri* er fjernmål osv. Men det er en rent teoretisk viden, for man opfatter jo ikke *telefon* som et sammensat ord med genkendelige elementer som fx i *ostemad* og *kul-sort*.

Inden for de sidste ca. 25 år er *tele-* imidlertid blevet et produktivt element i orddannelsen. Der er dannet mange nye ord med *tele-* som forled, og det har fået en selvstændig og genkendelig betydning, nemlig noget der har at gøre med fjernkommunikation. Nye ord med *tele-* er fx *teleteknik, telebutik, telesatellit, telekabel, telenet, teletekst*. Dette er ganske almindelige sammensætninger af to letgenkendelige led, og den slags ord har som hovedregel trykket på første stavelse: *fjernbetjening, overreagere, nygift* osv.

Til denne gruppe hører *telefax*, og derfor har ordet hovedtrykket på første led.

Men *telefax* ligner jo ikke helt. Sidsteleddet *fax*, som er en engelsk forkortelse af *facsimili*, er jo ikke mere genkendeligt og selvstændigt end *-fon, -graf, -pati* osv., så i den forstand ligner *telefax* i høj grad den ældre gruppe af *tele-*ord. Det ville være forklaringen hvis udtalen med hovedtryk på *fax* skulle blive almindelig.

Den åbenbare lighed med den ældre gruppe er formentlig årsagen til at det forholdsvis nye ord *television* har fået sit hovedtryk på sidste led. Ganske vist findes *vision* i dansk ('syn', 'åbenbaring', 'store ideer om fremtiden'), men det er ikke rigtig den betydning man kan genfinde i *television*, så denne sammensætning har egentlig uidentificerbart andetled.

Jeg er naturligvis klar over at *telefax* i engelsk har hovedtryk på første led og *television* på andet. Men vi kan altså forklare tingene ud fra det danske orddannelsessystem.

Og de *tele*-ordene er ikke det eneste eksempel. Tænk på de »uigennemskuelige« ord med *anti*:- *antibiose*, *antichambre*, *antifoni*, *antitese*, *antipode* osv., over for de gennemskuelige *anti*amerikansk, *antisemit*, *antistof*, *antihelt* osv. De første med hovedtryk på førsteleddet, de andre med hovedtryk på andetleddet.

EH

? Føle at det er ærgerligt

Det har længe generet mig, at sproget mister nogle nuancer, når verbet *føle* bruges i betydningen 'tænke', 'mene', 'synes' og også 'føle'. Mange gange daglig anmodes politikere og andre meningshavere om at *føle* noget, f.eks. om et lovforslag. Derfor var det interessant at finde følgende i Information 21/10:

»Det tog mig flere år i Bertel Haarders tid overhovedet at få hjemmel til at bruge huset og til at give det nogle penge. Og det kostede mig betydelig overtalelse i det daværende konsistorium. Så jeg føler – uden at have nogle personlige følelser i klemme – at det er frygteligt ærgerligt,« siger Ove Nathan.

Den sympatiske og normalt veltalende rektor føler vist alligevel noget,

nemlig ærgrelse. Han kunne måske have lagt lidt afstand ved at sige: »Jeg synes det er ærgerligt«.

Hvad mener Mål & Mæle om disse verbers brug? Jeg forudsætter at Ove Nathan er citeret korrekt.

Venlig hilsen
Brita Waage Beck
København K.

! Umiddelbart virker Ove Nathans udtalelse selvmodsigende, for hvordan kan han føle noget, uden at det er personlige følelser?

Citatet drejer sig vel om Studenterhuset i Købmagergade, som han var nødt til at lukke i nogen tid, efter at der var fundet hjemmelavede knipler der. Jeg tror, at han skelner mellem to slags personlige følelser: den ene slags er et engagement for studenternes miljø, et engagement, som har krævet en længe-revarende arbejdsindsats; den anden slags er et engagement for bestemte studentergrupper eller for bestemte anvendelser af Studenterhuset. Det første engagement gør det særlig ærgerligt at skulle lukke Studenterhuset; det andet engagement frasiger han sig.

Da ærgrelse er en følelse, kunne han uden dobbeltkonfekt blot have sagt, at *han ærgrede sig* over at skulle lukke Studenterhuset. Hvis han havde sagt, at han *syntes*, at det var ærgerligt, sådan som du foreslår, så havde han nærmere udtrykt et synspunkt (synes) på en følelse (ærgrelse), og det havde nok været mere distanceret, men næppe mere klart.

Noget andet er, at du sikkert har ret i, at *føle* bliver brugt stadig hyppigere i sammenhænge, hvor man ikke sanser noget direkte, men snarere afvejer med sine indre forestillinger, sin overbevisning, moral eller vage logiske ræson-

nementer. Den traditionelle og upåfaldende brug er f.eks.

Vi følte varmen fra tørreskabet med
det samme

Lægen kunne næppe føle pulsen

Kan du føle, hvor blød huden er?

Uden lampen måtte de føle sig for

Han følte med hendes mand og
børn.

Brugen af *føle* om den umiddelbare fornemmelse kan i hvert fald findes tilbage til romantikken. »Jeg følte disse Tanker«, kunne Ewald skrive; og filosofien kunne 'føle en sætnings sandhed'. Det nye er, at den umiddelbare fornemmelse synes at udstrække sig til stadig flere områder:

Jeg føler, at der ikke er plads til de
unge

Hun følte, at det var forkert at bruge
så mange æg

Jeg føler, at vi må lægge en mere
bevidst salgstaktik

Han følte, at det var et vigtigt
spørgsmål.

I Mål & Mæle 16. årg. nr. 1 (s. 9) har Erik Hansen og jeg foreslået, at den udvidede brug af at *føle*, *opleve* og *synes* hænger sammen med en generel tendens til at udtrykke sig forsigtigt og med åbenhed for, at andre kan have en anden opfattelse.

Hvis *føle* (og *opleve*) desuden vinder indpas på bekostning af f.eks. *tænke*, *mene* og *synes*, så kunne det skyldes en antiintellektuel tendens. Det personligt sansede og oplevede prioriteres over fornuftsslutninger, systematik og viden, der er tilegnet på anden hånd.

I begge tilfælde er der tale om tendenser, der ikke styres af sproget, men som kommer til udtryk i sprogbrugen. Hvis man vil kritisere noget, er det derfor næppe sprogbrugen i sig selv, der bør være skydeskiven, men snarere bestræbelserne bag. Man må i det enkelte tilfælde spørge, hvor afgørende den umiddelbare, personlige fornemmelse er.

CE

? Lytte på

Da jeg havde læst artiklen i nr. 2, 1993, om *at lytte til / lytte på*, kom jeg til at tænke på lægen, lytter han ikke *på* patientens lunger med sit stetoskop? Og jordemoderen lytter da også *på* den gravide med træstetoskopet, ikke?

Med venlig hilsen
Annette Deurell
Brøndby

! Jo, jeg tror også, at der er en ældre tradition for *lytte på*, som Erik Hansen ikke nævner i sin artikel om *lytte på*'s fremgang. Det gælder betydningen 'undersøge ved at lytte'. »Lægen lyttede på den gravide« er ikke nødvendigvis det samme som, at »lægen lyttede til den gravide«, hvilket heller ikke nødvendigvis betyder, at lægen rettede sig efter den gravide.

Tilsvarende ville jeg kunne bruge *lytte på* en højttaler, et ur eller en motor i en kontrolsituation, hvor der lyttes efter eventuelle mislyde; mens *lytte til* en højttaler, et ur eller en motor ikke er tilsvarende diagnosticerende.

Denne betydning har jeg indtil videre ikke fundet i nogen dansk ordbog, så det kunne være interessant, hvis nogen blandt læserne kunne bekræfte og evt. præcisere denne betydning af at *lytte på*.

CE

Hilsener

Hilsener bruger vi når vi mødes og skilles: *goddag, farvel – godmorgen, godnat* – eller bare *hej!* Det er nogle ord der ikke har en rigtig betydning på samme måde som *bøgetræ, udenfor* og *aflang*.

Almindelige ord bruger man normalt når man vil fortælle en anden noget nyt: »Nu regner det igen« eller »Tante Anna kommer ikke i år«. Hilsenerne bruges på en helt anden måde: Når vi siger *hej, dav* eller *farvel*, så siger vi lige præcis det de andre venter af os at vi skal sige, så der kan jo ikke være noget som helst nyt i det.

Hilsener er slet ikke meddelelse. Men de er nogle meget vigtige signaler om vores forhold til hinanden. Og da vores forhold til hinanden er noget meget indviklet, så er hilsenerne det også. De går efter meget strenge regler.

Hvem og hvor hilser man?

Ved hjælp af vores hilsener deler vi folk ind i dem vi kender eller som på anden måde hører med til vores omgivelser – og så de andre, som vi ikke kender og ikke har noget fællesskab med.

Det med at hilse for at signalere bekendtskab er meget enkelt: Jeg hilser på min kone, min fætter, min nabo, min kollega og købmanden på hjørnet – for dem kender jeg allesammen.

Så er der dem man egentlig ikke kender, men som man alligevel har et vist fællesskab med. Det kan være en vildtfremmed som man vil indlede et meget kort fællesskab med, fx for at låne en tændstik eller få at vide hvad klokken er; her hilser man som regel. Man hilser også på dem man møder inden for et hjemms grænser, altså en lejlighed, et hus

eller en have. Og når man i gamle dage som gæst ikke hilste på tjenestefolkene, så var det for at markere at dem var man rigtig nok ikke sammen med!

Det forventes også at man hilser på dem man møder på trappen i en ejendom, men efter reglerne har man ikke pligt til at hilse på fremmede på åben gade. Man skal heller ikke hilse i store offentlige rum som ventesale, busser og teatre. Små rum, derimod, skaber af sig selv en slags fællesskab, og derfor hilser vi lægens venteværelse, i elevatoren og togkupeer. Altså vel at mærke de små, hvor der kan sidde 6 til 8 mennesker, ikke i de store der optager en halv vogn og rummer over 50 passagerer.

Det fællesskab der skal signaleres med hilsenen, kan også bestå i fælles beskæftigelse. Buschauffører der passerer hinanden på landevejen, hilser som regel. Og cyklister på langtur hilser med lystige råb og armsving. De kan let kende hinanden på oppakningen, så man ikke risikerer at komme til at hilse på en cyklist der bare er på vej hen til købmanden efter et par øller.

Fællesskabet kan sommetider opstå på en overraskende måde. Det er ikke naturligt for mig at hilse på en fyr som jeg tilfældigvis kører i S-tog med de fleste morgener. Men hvis jeg træffer ham i en ferie på de Kanariske Øer, fjernt fra Danmark og omgivet af udlændinge, så bliver det pludselig naturligt at hilse: Her er vi sammen.

Hilseformer

Når to bekendte mødes og hilser på hinanden med et *dav, goddag* eller *hej*, så får de med deres hilsen ikke sagt alver-

den til hinanden; men de får udsendt et meget vigtigt signal, som betyder noget i retning af: »Jeg har set dig, du hører stadig til mine bekendte eller til mine omgivelser«. Hilsenen bekræfter altså bare at alt er ved det gamle.

Det er et meget stærkere signal ikke at hilse. Hvis jeg lader være med at sige *goddag* til en gammel bekendt, så skal det forstås som en meddelelse om at vores bekendtskab er annulleret. Og når man går uden at sige *farvel*, er det næsten værre end at smække med døren, for det betyder: »Vi har i virkeligheden slet ikke talt sammen; jeg sletter samværet med dig af min erindring«.

Selve ordet *hilsen* er beslægtet med ord som *helse* og *held*. Den oprindelige betydning af *hilse* er 'at ønske en anden sundhed og fremgang'. Og det passer jo godt med at det er sine venner og bekendte, dem man på en eller anden måde hører sammen med, som man hilser på.

Det passer også med den oprindelige og letgennemskuelige betydning af de fleste danske hilsener: man ønsker hinanden en *god dag*, en *god aften* eller en *god nat*.

Når vi skilles siger vi *far vel*, der jo oprindelig betød 'god rejse'. Gode og smukke ønsker for ens medmennesker! Oprindelig altså, for man må jo sige at ingen tænker ret meget på de oprindelige betydninger mere: Man kan sige iskoldt *goddag* til en hvis dag man har tænkt at gøre så ubehagelig som muligt; og man kan sige *farvel* til folk som man aldeles ikke ønsker god rejse, men hellere så falde ned ad trappen og brække halsen.

Når vi vælger hilsen, er der tre ting vi altid skal tage hensyn til for at gøre det rigtigt. For det første skal man tage hen-

syn til hvor godt man kender den man hilser på. For det andet er det afgørende hvad tid på døgnet det er. Og for det tredje skal man se på om det drejer sig om at mødes eller at skilles.

Fortrolighed

Hilsenen *goddag* er lige så gammel som det danske sprog, men den har selvfølgelig ændret sig lidt i form og udtale i tidens løb. I nudansk er der fire hovedformer.

Goddag er den mest gammeldags og formelle form. Den bruges af mennesker der ikke – eller næsten ikke kender hinanden, og det er en udpræget rigsdansk form. *Goddaw* er efter sin form dialekt, men bruges jo af hvem som helst der vil signalere en vis grad af fortrolighed; det er vistnok ikke muligt at sige *goddaw* til folk man ikke er dus med. *Daw* er endnu mere fortroligt eller ligefrem kammeratligt, og *daws* eller *goddaws* med et temmelig uforklarligt s, er den allermest joviale form.

Farvel er også en gammel hilsen, men der er ikke så mange variationer, og de har ikke noget med fortrolighedsgrad at gøre. Folk der bruger den efterhånden meget udbredte form *farveller*, bruger den vistnok i alle situationer, både til bekendte og til fremmede. Derimod skal man lægge mærke til melodien i et *farvel*. Man kan enten vælge en tydelig ned-op-tone: *farvel* – eller mere raffineret, en op-ned-op-tone: *farvel*. Et melodiløst *farvel* som bare rimer på *flonnel*, er afsnubbet og uvenligt. Og det er måske derfor formen *farveller* har bredt sig så meget de sidste år. Der er kommet en lille ekstrastavelse til, måske fra butikssproget: *farvel og tak!* Og på den måde undgår man det snerrende *farvel*. *Farveller* kan faktisk ikke siges uvenligt!

En særlig uformel og fortrolig form er *hej*. Det stammer uden tvivl fra

svensk, og for en små 20 år siden, da ordet var nyt, hed det da også *hææj*, med en meget udansk udtale. Nu hedder det altså *hej*, med ægte dansk udtale. Vi har virkelig taget det til os. Ordet er næsten enerådende hos danskere under 30 år, og jeg er ikke sikker på at *goddag* og *farvel* eksisterer uden for ordbøgerne om 50 år. Det ville være synd.

Tidspunktet på døgnet

Nogle hilsener er ikke bundet til bestemte tidspunkter. Det gælder *goddag*, *farvel* og *hej*. De kan altid bruges.

Andre er mere bundet til uret. Det gælder *godmorgen*, *godaften* og *godnat*, og man skulle jo tro at det var lige ud ad landevejen: *godmorgen* om morgenen, *godaften* om aftenen, *godnat* om natten. Men prøv at tænke på den situation hvor man skal henvende sig til en eller anden klokken to om natten, fx en taxachauffør. Hvilken hilsen bruger man til indledning?

Man kan jo altid bruge *goddag*, men hvis det nu er bælgravende mørkt og man gerne ville undgå det med dag? Ja, *godnat* går jo absolut ikke før man skilles igen, så man må vælge at sige *godaften*. Det har jo ikke meget med aften at gøre, så *godaften* er måske egentlig en hilsen der bruges når det er mørkt eller ved at blive det.

Hilsener til andre tider af døgnet har vi ikke rigtig. Altså *godformiddag*, *godmiddag* og *godeftermiddag*. Man kan ganske vist en gang imellem høre disse hilsener, men det er vist kun hos sportsjournalister i radio og tv, og de har gammel tradition for at være meget svenskpåvirkede. Rigtigt dansk er det endnu ikke!

Ankomst eller afgang?

De hilsener vi har, kan deles i ankomsthilsener og afgangshilsener.

Goddag og *godaften* bruges når man

mødes. Og *farvel* og *godnat* bruges kun når man skilles.

Og det moderne *hej* kan bruges til hvad som helst.

Der er én hilsen til som kan bruges både ved ankomst og afgang. Det er *godmorgen*. *Godmorgen* bruges ganske givet mest når folk mødes, men i al fald i københavnsområdet kan *godmorgen* også bruges når man skilles. For eksempel hører man det ganske almindeligt i busser og S-tog når folk skilles om morgenen.

Men her skal man være klar over at dette afskeds-*godmorgen* absolut ikke kan bruges nøjagtigt som *farvel*. *Godmorgen* kan nemlig kun bruges når der er tale om en rutinemæssig afsked for ganske kort tid. Som når man skilles fra sin nabo der hver morgen står af et par stationer før en selv: *godmorgen*! Men skal der tages afsked for alvor, med en bekendt der udvander til Australien eller flytter til Viborg, så er det kun *farvel* der duer, *godmorgen* går slet ikke. Og foregår det sent på aftenen, kan man heller ikke bruge *godnat* i den situation. Når det virkelig er alvor, er det kun *farvel*.

Noget lignende gælder ved ankomst. *Godmorgen* og *godaften* siger man til dem man jævnlig møder. Dem man møder for første gang og som man regner med at skulle have en eller anden form for fællesskab med, dem er man nødt til at hilse med *goddag*.

I radio og fjernsyn bruges *goddag* og *farvel* ikke: Man kan indlede en udsendelse med *godmorgen*, men ikke med *goddag*. Og man kan slutte dagens udsendelser med *godnat*, men ikke med *farvel*.

Dette giver visse problemer. Det går som sagt gnidningsløst med *godmorgen* og lige sådan med *godaften*. Men fra kl. 11 til 18 ved de arme mennesker egentlig ikke hvordan de skal komme i gang,

og så er det vi får de svensk klingende *godformiddag*, *godmiddag* og *godeftermiddag*. Det samme hyr er der med at slutte en udsendelse så længe det er for tidligt at sige *godnat*. Det er derfor vi får afskedshilsener som: »Det var Tv-avisen. Godaften!« – hvor man mod reglerne i øvrigt bruger *godaften* som afskedshilsen.

Dav igen!

Hvor mange gange om dagen kan man egentlig sige *goddag*? Eller på en anden måde, hvad vil det sige at mødes?

Tænk på en arbejdsplads hvor folk træffes om morgenen. Så er det *goddag*, *daw* eller *hej* efter de almindelige regler. Og hvis en flok kolleger går op og ned ad hinanden og mødes og skilles ustandselig, så skal de naturligvis ikke hilse hver gang. Men der opstår et problem med den kollega man løber på en 3-4 gange på en dag, især hvis man bare går forbi hinanden på gangen. Man kan ikke bare lade som om man ikke ser hende, for det vil blive opfattet som et tegn på fjendskab eller i det mindste uvenlighed. Og man kan ikke sige *goddag*, *daw* eller *hej* mere end én gang om dagen. Hvad gør man så? Ja, første gang kan man sige *goddaw igen* eller *hej igen*, men den går kun én gang. Derefter hænger man på den. Løsningen er som regel den at man i farten udveksler ganske ligegyldige bemærkninger som »Nå, her går du« eller »Hvad, jeg troede du var gået hjem«. Disse små bemærkninger er attraphilsener og er lige så tomme som de ægte hilsener og har også den typiske hilseopgave, at melde at alt er i orden. Men vi mangler egentlig en god lille genbrugshilsen. Se artiklen om dette i Mål & Mæle 1. årgang nr. 2.

Farvel igen er noget andet. Det bruger man når et ganske kort samvær opfører, fx en hurtig ekspedition i en bu-

tik, en meget kort telefonsamtale eller en besked til en kollega der lige stikker hovedet ind. *Farvel igen* signalerer at kontakten er ophørt og adskiltheden genoprettet. Læs om det i Mål & Mæle årgang 11. nr. 2.

Som jeg skrev til at begynde med, så har vore hilseord ikke nogen betydning på samme måde som andre ord. Men det er alligevel slet ikke så lidt vi får sagt når vi hilser på hinanden.

Erik Hansen, f. 1931,
professor i dansk sprog,
Københavns Universitet.

En sprælsk endelse

Det handler om den danske navneords-endelse *-er*. Hvad der menes med at den er »sprælsk« kommer jeg til om lidt. Først må jeg ofre en snes linier på den normale brug af endelsen, NORMAL-ANVENDELSERNE.

Normalanvendelserne

Om dem kan man læse udførligt hos grammatikeren Aage Hansen (Moderne Dansk, bd.2, s. 254 ff). Han gør rede for de 2 velkendte hovedtyper af *-er*-afledninger. Den første type er navneord afledt af verber (udsagnsord). Indholdet er **nogen/noget der udfører verbets handling**; det kan så være et individ (menneske: *tømrer*; eller dyr: *gnaver*) eller et redskab: *bruser*; der kan være tale om permanent udførelse (profession: *bager* – karakteristik: *stræber*) eller momentan udførelse i en given situation: *meddeler* kaldes den indfødte som en sprogstuderende søger oplysninger hos. Det er typisk noget man er i en bestemt situation. Ordet *spiller* kan bruges på begge måder, permanent om en spillernatur, momentant om den der nu er ved at spille.

Den anden type normalanvendelse er afledninger af nominer (navneord eller tillægsord) – indholdet angår **tilhørsforhold**: *schweizer*, *dansker*. Heller ikke her er anvendelsen indskrænket til mennesker: det kan være dyr eller ting: *islænder* (om hest), *gråstener* (om æble). Andre afledninger af navneord betegner én der på én eller anden måde har **tilhørsforhold** til nominet: *medicin*, *mariner*. Det vrirler med normalanvendelser hvis oprindelse taber sig i

fortiden eller i udlandet: *klokker*, *brøler*; *pamper*, *kansler*.

Afledningerne sættes ofte sammen med andre ord – det kan være genstanden for verbet: *plæneklipper*, *vejviser* – eller et led der på anden måde har med verbet at gøre: *huleboer*, *fartsynder*, *sortseer*, *selvbygger*.

Nye ord med *-er*

Når jeg kalder endelsen *-er* »sprælsk« betyder det for det første at den er *produktiv*: Man kan danne nye afledninger som umiddelbart forstås af den der ikke har hørt dem før. Det gælder politikersprogets *strammere* og *slappere* eller ungdomskulturens *rockere* (lånt fra engelsk) og *flipper* (diskerne gemmer vi et øjeblik).

Nu er *-er* jo ikke ene om at være produktiv. Det gælder flere andre endelser som fx *-(n)ing* og *-hed*. Medvirkende til at gøre *-er* »sprælsk« er – for det andet – de *bibetydninger* der ofte ligger i afledninger på den endelse. Én af dem er et element af humor. Således nævner Aage Hansen et søgefuldt ord for en ekspert: en *forståsigpåer*. Når man kalder en fjernseer som ikke betaler licens for en *sortseer* sker det vel også med et glimt i øjet. *Strammer* og *slapper* er nok heller ikke dannet med gravalvorlig mine.

Man ser at de nydannelser der er tale om her, stadig er normalanvendelser: de er afledt af verber, betegnende **den der gør noget** (slapper (af), flipper (ud), forstår sig på) eller afledt af nominer, og betegner da et **tilhørsforhold** (til rock-musik etc.)

»Sprælsk« betyder – for det tredje – at *-er* har særlig mange muligheder for at blive brugt udenfor normalanvendelse-tilfældene, de 2 hovedtyper man kan læse om i grammatikbogen. Man kan nok aldrig med sikkerhed fastslå hvordan sådanne afvigelser er opstået. Jeg vil dog indimellem forsøge at gætte på det.

Verbalnær anvendelse

Blandt det væld af særtilfælde den grundige Aage Hansen citerer er følgende, fra en litterær tekst: »en *vandrer* ad flade veje«. Aage Hansen hefter sig ved at *vandrer* har »forudsættende led«: Leddet »ad flade veje« forudsætter, bestemmer nærmere, leddet »vandrer«. Hvis man taler om fx »en bager på Nørregade«, så kan man også sige at »bager« har et forudsættende led, nemlig »på Nørregade«. Indholdsmæssigt er der imidlertid en klar forskel på de to eksempler. I det sidste er der tale om en bager om hvem der oplyses noget mere, nemlig hans adresse. Men i »en vandrer ad flade veje« er der ikke tale om en vandrer, om hvem der yderligere oplyses at han er »ad flade veje«. Vendingen betyder **én der vandrer** (ad flade veje). Jeg vil kalde denne anvendelse en VERBALNÆR ANVENDELSE.

Også i denne rolle er *-er* meget produktiv. Når en lærer taler om *de dårlige regnere* i klassen mener han **de** (elever) **der regner dårligt**. Der er ikke tale om nogle »regnere« om hvem der oplyses at de har dårligt helbred eller dårlig moral. – Der er endda tilfælde uden »forudsættende led«, som man alligevel fristes til at kalde verbalnære anvendelser. Det gælder ordsproget »Efter en *samler* kommer en *spreder*«: **én der samler, én der spreder**. Man kan næsten sige at der er underforstået et forudsættende led: en **rigtig** samler, en **rigtig** spreder. – Jeg husker fra barndommens boldspil

at når der skulle vælges hold gjaldt det for holdlederne om at komme først med at råbe »Første vælger«. Det betød »Jeg ønsker at være den første til at vælge medlemmer til mit hold (og i og med at jeg, som den første, udstøder dette råb har jeg sikret mig ret hertil).« – *Første vælger* altså lig med **den der vælger først**, en typisk verbalnær anvendelse.

Også for verbalnær-anvendelserne gælder det at den der ikke har hørt ordene i denne anvendelse før, umiddelbart vil forstå dem. Og han/hun vil ikke blive forvirret af at han/hun også kender disse første gang hørte verbalnær anvendelser i deres rolle som normalanvendelser; den der hører og forstår ordsproget vil altså ikke forvirres af sit kendskab til normalanvendelser som *samler* (af frimærker) eller *spreder* (på vandkande).

Forkortelsesanvendelse

Aage Hansen gør opmærksom på at *-er*-afledninger ofte dannes af talord. En *femmer* betyder **noget der er i/gælder for antallet 5, noget der har størrelsen 5**, eller **noget der har nummeret 5**, altså fx en 5-kronemønt, en handske af størrelse 5, en bus med nr. 5. Måske skal man regne disse anvendelser med til hovedtype 2 af normalanvendelser. Talordet er jo også et slags nomen. Det er dog måske lidt søgt at sige at en *femmer* betegner et tilhørsforhold til (an)tallet/nummeret 5. Talords-afledningerne ligner mere en tredje type, som jeg vil kalde FORKORTELSESANVENDELSE. Snarere end at være en normalanvendelse kan *femmer* således siges at være en forkortelse for »femkrone«. En forkortelsesanvendelse er det helt klart når man kalder en »otte-året båd« for en *otter*. (Her gælder det jo heller ikke en båd som findes i et antal af 8, har den størrelse eller det nummer). Indholdsmæssigt er (utvivlsomme) forkortelses-

anvendelser karakteristiske ved ikke at have normalanvendelsernes begrænsning i indholdet til **nogen/t der udfører verbets handling** eller **tilhørsforhold**. Måske er der slet ikke nogen grænse for hvilke nominer der kan gøres til forkortes-anvendelser.

Blandt forkortes-anvendelser nævner Aage Hansen *Berlingeren* om Berlingske Tidende, og *lyneren* om lyntoget. Det sidste eksempel er ukendt for mig, men det er karakteristisk at jeg straks ville forstå det, hvis nogen nævnte for mig at de »tager lyneren til Århus«. Jeg ville heller ikke et øjeblik blande det sammen med ordet *lyner* som jeg kender fra førkrigs-slang, om en politibetjent. (Dette sidste er en normalanvendelse: Den der lyner med sin blanke hjelm).

En del forkortes-anvendelser synes fortrinsvis at forekomme med bestemt artikel, som Aage Hansens eksempler. Det gælder også et par ord jeg (vist i 50'erne) har hørt skolebørn citeret for: *haveren* om havebetjenten (sådanne sås endnu dengang), *strafferen* om straffe-protokollon (sådan én havde man i skolen endnu dengang). (At *strafferen* i det ydre ligner en normalanvendelse, »én der straffer«, må betegnes som et tilfælde). *Diskeren* vi nævnte før – opkaldt efter sin livsstil – er vel også en forkortes-anvendelse (diskotek-bruger, disko(tek)-musik-dyrker, ell. lign.)

Der produceres stadig ny forkortes-anvendelser: *Informeren* om dagbladet Information; *Byggeren* om byggelegepladsen på Nørrebro i København med den kranke skæbne. *Fritteren* kalder børnene fritidshjemmet (med op-højet foragt for ordets struktur dannet af 1. sammensætningsled + første konsonant af 2. led. Det illuderer lige godt som en verbalafledt normalanvendelse).

Forkortes-anvendelser som ikke er

bundet til bestemt artikel er der dog også mange af. Som i tilfældet *otter* eller *disker* er det ikke altid let at fastslå hvilken uforkortet form der skal lægges til grund for en forkortes-anvendelse. Det gælder ikke mindst gamle forkortes-anvendelser som *tremaster* (»tremastet skib«, men hvem ved om man netop har sagt sådan?). En *bajer* er vel forkortes-anvendelse til »(flaske) bayersk øl«.

Nogle forkortes-anvendelser tager sig ud som normalanvendelser (jvf. *strafferen* og *fritteren* ovenfor), og det har måske netop gjort det lettere at danne dem. Fra (en svunden tids?) badekultur mindes jeg at have hørt om en *russer* (et russisk bad), endog om en *halvrusser* (halvt et russisk bad og halvt noget andet). Sådanne forkortes-anvendelser ligner som sagt tilhørsforholds-normalanvendelser, men er det ikke. Men denne »beskyttelseslighed« kan have gjort det nemmere at danne dem: De følger sig naturligt ind blandt normalanvendelserne, som kamæleon-tager farve efter sit opholdssted. Man har næppe dannet dem uden at være bevidst om det pudsige i ligheden med en nationalitetsbetegnelse – altså ikke uden et glimt af humor.

Mens vi er ved pseudo-nationalitetsbetegnelserne vil jeg nævne den besynderlige *kolde tyrker* som nylig har gjort sin entré. Vendingen betegner en **brat afvænnning** (fra stofmisbrug, etc.) Et oversættelseslån fra amerikansk slang: *a cold turkey*. Da »turkey« jo ikke betyder 'tyrker' kan man konstatere at oversætterne »instinktivt« har grebet til en *-er*-afledning for at formulere dette begreb – og dermed måske har givet det et præg af (galgen)humor. *-Er*-afledningen har blandt sine bibetydninger, foruden humoren, også andre følelsesbetonede elementer, ofte noget **fortroligt**, en »være du med«. Det gælder nok

først og fremmest forkortelsesanvendelser og mest dem med bestemt artikel: *Byggeren, Berlingeren, fritteren, Informeren, lyneren*. Men også når man siger *en femmer* i stedet for »en femkrone« antyder man vel dermed en vis fortrolighed. *Bajer* ligefrem dufter af fortrolighed. Noget vist **truende** kan man måske spore i *haveren* og *strafferren*.

Procesanvendelse

I vore dage – skønsmæssigt inden for den sidste snes år – er der kommet nye skud på stammen. Ord som ligner normalanvendelser af type 1, normalanvendelser dannet af verber, men som har et helt andet indhold. Skal man søge efter de første spor af dem, deres mulige forfædre, så at sige, skal man altså se sig om efter traditionelle ord der i det ydre ligner normalanvendelser, men har et afvigende indhold. Afvigelsen skyldes nok i første omgang indholdet af det verbum normalanvendelsen er dannet af. En *forsager* kan vel stadig med lidt god vilje siges at være **noget der »udfører« verbets handling** (at undlade at eksplodere). En *smutter*, en *svipser*, en *kikser* (eller en *forbier*, helt usædvanlig ved at være dannet af et adverbium, et biord – måske ved *analogi* med verbalafledninger som *smutter*) kan vel også bruges om fx den kugle, der skød forbi, altså med normalanvendelse-indhold, men hyppigere vil de betegne en **proces**, en mislykket manøvre. Og hvad med »en ordentlig *nyser*«? Det kan vel oversættes til normalsproget som »et (kraftigt) slag på næsen«. Altså ikke et **individ der nyser** og heller ikke et **redskab der nyser**, men vel snarere igen en **proces**: et slag (der kan få én til at nyse?). En *kvajer* som jeg netop ser i sidste nummer af mit distriktsblad, om en lokalpolitikers uheldige optræden, er igen en **proces**: den at kvaje sig.

Lad mig indskyde at *-er*-afledninger-

nes voksende popularitet også ses af at ordet *nitte* almindeligt afløses af *nitter* (uden respekt for normalanvendelsen *nitter*, en ærlig håndværker). Det bliver herved parallelt med *smutter*, etc., uden at være dannet af et verbum, endnu et eksempel på det jeg for spøg har kaldt »beskyttelseslighed«. Den fortrolige ven PC'en bliver for mange til *PCeren*.

Her er det stedet at nævne et traditionelt *-er*-ord med en usædvanlig historie: Den *skraber* man kan tage sig eller (oprindelig) »slibe sig«. Ordet har i begyndelsen været brugt med et glimt i øjet: Den sømand der er sat til at skrabe dæk anvender hertil en *skraber* (udpræget normalanvendelse: redskab til at skrabe med). Men når han trænger til en lille lur går han afsides, med den undskyldning at han skal slibe sit redskab. Heraf den nye anvendelse (omtrent sådan forklares det i ODS, Den store danske Ordbog). Indholdet er igen usædvanligt: **en tilstand**: søvn. (Morsomt er det at ODS i sin forklaring af ordets indhold anfører: »m. biforeshilling om snorken«; man har altså nytolket *skraber* som noget der har med en skrabende lyd at gøre.)

Ord som de her nævnte vil jeg, efter det indhold de fleste af dem har, benævne PROCESANVENDELSER.

Nogle nydannelser skiller sig lidt ud, indholdsmæssigt. Det gælder fx vendingen »At være med på en *kigger*« (registreret af min meddeler og søn Martin Spang-Thomsen f. 1954 så tidligt som i slutningen af 70'erne). For de ældre der, som jeg, måske ikke hidtil fuldt ud har forstået vendingens indhold, skal det oplyses at den betyder: »At være med (til et eller andet foretagende), men kun **som passiv tilskuer**«. (»På« er altså brugt omtrent som i vendingerne »komme med på en fribillet, på et afbud«). Jeg kender ingen helt parallelle eksempler. Man kan måske sige at indholdet er

en rolle: tilskuerens. Der er ikke tale om en **handlingsudøver** som i normal-anvendelsen *vindueskigger*. – Her følger nu nogle flere, formentlig nydannede, procesanvendelser.

Ekstra Bladets forside meddelte i begyndelsen af juni 1993 (hvor årets sommer faldt) under billedet af en pige på stranden i Eva-kostume: »Nina tog en *sveder*«; altså: Nina gennemgik en **svede-proces**. (Således noget helt andet end en *sveder* i gamle dages skolesprog, hvor det var forkortelsesanvendelse for *svedetime*, som igen var slang for *efter-sidning* (hvis nogen husker hvad dét var)).

Jeg har hørt forældre (alder: sidst i 30erne) spørge deres baby »Skal vi tage en *skifter*?«: skifte ble. En reklame for briller opfordrer: »Ta' en *slapper*«. Billedet på reklamen viser at der ikke er tale om at indfange en kompromissøgende politiker, men om den **proces** at slappe af over et blad, (forsynet med gode briller). I DR-TVs serie »Landsbyen« – bragt i de sidste måneder af 1993 – siger personen Frank til sin kone, da der skal komme en kunde på besøg (citeret efter hukommelsen): »Kan du ikke tage en hurtig *rydder*«: en oprydning. Nævnte kunde antyder senere at Frank, når han udsætter leveringen af nogle varer, kan få tid at »tage en *slapper*«. Der er måske en tendens til fortrinsvis at benytte denne art *-er*-afledning i forbindelse med vendinger som »tage en...«.

Man kan finde tre procesanvendelser i Bent Schjeldes causeri om ungdomsprog i Mål & Mæle nr. 3, 1993, ovenikøbet alle forsynet med »forudsættende led«: *en total stener*, *en kæmpe griner*, *en kæmpe æder*. Jeg gætter mig til indholdet: *Steneren* er nok en ligger død efter en kraftig livsudfoldelse (dannet via et oversættelseslån af det engelske udtryk »stoned«: 'kraftigt sløvet efter

indtagelse af stoffer'). *Grineren* er nok et vældigt (måske kollektivt) grineanfald. Altså i første tilfælde en **tilstand**, i andet en **proces**. *Æderen* er nok også en **proces**: et ædegilde (og ikke en normal-anvendelse som i Samsons gåde: »Der kom sødt fra den stærke og honning fra æderen« (Dommerbog 14.14)).

Med disse eksempler på nydannede verbalnær-anvendelser, forkortelsesanvendelser og procesanvendelser, med tilhørende humoristiske, fortrolige eller andre følelsesmæssige overtoner, har jeg vist hvad jeg mener med at *-er* i dansk er en »sprælsk« afledningsendelse.

Børge Spang-Thomsen,
f. 1922
cand.mag.

Gamle gader – nye navne

Kigger man på et københavnskort, kan man allerede af gadenavnene aflæse den lange politiske stabilitet, vi danskere har levet under; en stabilitet, som strækker sig hen over styreformerne. Kongens Nytorv hedder nu som i 1600-tallet **Kongens Nytorv**. **Dronningens Tværgade** opnåede den sjældne ære at huse vore kommunister, så længe de havde råd. **Landgreven**, **Gl. Kongevej**, **Adelgade**, **Kronprinsessegade**, **Bernstorffsvej**, **Rewentlowsgade**, **Guldbergsgade**, **Juliane Mariesvej**, **Frederik VI's allé**, ja, sågar **Kristen Bernikows**gade; nej, det danske demokrati har tydeligvis aldrig følt sig kaldet til at rydde op efter den absolutte enevælde. Mange af opkaldelserne har endda fundet sted efter 1849. Og **Gustav Adolfs**gade på Østerbro vidner positivt om vor evne til at tilgive vore fjender.

Tavsheden er i virkeligheden Københavns måde at gøre det på. *Hørup* har fået sig en statue, men ingen vej. *Dr. Dampé* naturligvis heller ikke. Forfattere, som dårligt nok er kendt af litteraturhistorikere, har forlængst gaflet sig et gadenavn, men ubekvemme størrelser som brødrene Brandes og Søren Kierkegaard halter langt bagefter. Det kan næsten betragtes som et brud på vor normale diskretion, at Nørrebros vejviser også kan lede én til en *Struenseegade*.

(Hvad angår Georg Brandes, synes retfærdigheden dog nu omsider at være sket en slags fyldest. Han er nu blevet betænkt med en »plads« (formentlig Københavns eneste gadekryds med egennavn...), der ligger foran Statens

Museum for Kunst på hjørnet af Sølvgade og Øster Voldgade. Man spørger sig selv, om det er en tanke, at han netop betænkes med en adresse, hvor der ikke **bor** nogen – på samme måde som dengang, da der udgik en befaling fra CSU-regeringen i München, at alle større byer i hele Bayern skulle opkalde et eller andet efter Franz Josef Strauß. Det meget socialdemokratiske Nürnberg betænkte den gamle ærkebayer med en **bro**. Så var der i hvert fald ikke nogen, der ville klage over, at opkaldelsen gav dem en utålelig adresse. Skulle der mon ligefrem være nogen, der ville have noget mod at bo i en »Brandesgade« i dag?)

Den repressive tolerance

Det, der er på færde her i de københavnske opkaldelser og ikke-opkaldelser, er en sålsom ideologisk elasticitet, som måske er meget karakteristisk for et borgerligt samfund på godt og ondt. Den amerikanske politiske filosof *Allan Bloom*, som ingen kan beskyldes for at være venstreorienteret, har med rette påpeget, at vi er i stand til at påberåbe os en litterær fortid som 'vor egen', hvis politiske idealer slet ikke svarer til vore demokratiske. Eksemplerne er lette at finde: ingen vil fjerne klassikertitlen fra udprægede ikke-demokrater som Platon, Shakespeare og Holberg (trods manges revisionisme mod den sidste tror jeg ikke, man med rette kan beskyldes ham for at være en forløber for Grundtvigs demokratiideal – det skulle da lige være mht. kvindesagen). Derfor er der heller ikke noget særpræget i, at

vi opkalder gader efter personligheder, som ville have haft det skidt med vort nuværende styre. Det er simpelt hen det, der i 1968 hed repressiv tolerance.

At denne tolerante og demokratiske holdning så nogle gange får sine gamle progressive frontfigurer – Brandes og Hørup f.eks. – galt i halsen, er en helt anden ting. Og hér skal man næppe vente nogen fornuftig forklaring fra Bloom heller.

I andre egne af Europa er det gået hårdere for sig, og dønningerne går sine steder højt endnu. Lad os se på et par eksempler.

Fascismens ofre og Kroatiens konger

Kort efter at *Franjo Tudjman*s regime var kommet til magten, skiftede en plads i Zagreb, Kroatiens hovedstad, navn fra »Fascismens ofres plads« til »De kroatiske kongers plads«. Næppe var dette sket, før en strøm af utilfredse meldte sig med mere eller mindre højlydte protester, deriblandt ingen ringere end *Simon Wiesenthal*.

Wiesenthals begrundelse for at blande sig i byrådets anliggender i en by en god dags togrejse fra Wien er ikke uden interesse: han anser det for en 'fornærmelse af alle ofre for denne umenneskelige tid'. Sådan ville man måske umiddelbart også have reageret i enhver anden sammenhæng; men hvorfor har byrådet i Zagreb taget fascismens ofre af plakaten, så at sige? Her er det nødvendigt at gætte en antydning; men det kan være lærerigt alligevel.

Navnets art og navnets giver

Navne handler i lige høj grad om, hvem der opkaldes efter og hvem der opkalder. 'Fascismens ofre' vil uundgåeligt være associeret med det serbiske hegemoni i det moderne Jugoslavien, som blev udøvet gennem det kommunistiske

styre. Dertil kommer måske som et ekstra motiv mod det gamle navn, at det faktisk var fascisterne, der gav Kroatien den eneste periode som selvstændig stat gennem 900 år, nemlig fra 1941-44; og utaknemmeligheden i at mindes fascismens ofre er i den situation jo ikke ganske smuk. Ingen københavnsk overborgmester vil jo heller ikke med fornøjelse købe »Den amerikanske imperialismes ofres plads« (eller skal den på dansk hedde »Ofrene for den amerikanske imperialismes plads«?). Uden sammenligning i øvrigt!

Omdøbningen resulterer måske lige så meget af en reaktion mod den oprindelige navngiver som af en vis ligegyldighed over for modstandsfolk og jøder. Wiesenthals reaktion handler – i hvert fald overfladisk set – om navnet alene og tager ikke hensyn til, hvem der gav det. Men den gamle er jo ikke tabt bag af en vogn og aner – måske ikke med urette – at det styre, der giver det nye navn, i og for sig ikke har noget imod at stoppe fascismens ofre ned i den nederste skuffe.

Et andet interessant træk er kontinuiteten i statsbærende potens i navngivningen. Antifascismen og antinationalismen var jo stående figurer i den kommunistiske statstænkning og har derfor politisk 'brug' for fascismens ofre. Det meget nationalistiske Kroatien, der er ved at gøre sin entré på scenen, påkalder sig sine tidligt-middelalderlige konger (Kroatien kom allerede o. 1091 ind under Ungarn). Med en meget grov blasfemi: begge parter havde eller har brug for sine respektive navnebærere i en sådan grad, at man måtte have opfundet dem, hvis de ikke fandtes...

Fader Åndssvag og Fader Kernestok

Gadenavne er i det hele taget noget kildent noget, når det ene regime med til-

hørende ideologer og hofdigtere har afløst det andet med regelmæssige mellemrum. Flittige læsere af Wiens vejviser kommer af og til på sporet af, hvem der egentlig er personen bag dette eller hint navn, og det kan lejlighedsvis give en grim smag i munden.

F.eks. kom man for nogen tid siden på sporet af, hvem egentlig denne »Pfarrer Deckert« var, der havde givet navn til en lille skæv plads med sporvognsstoppsted på i forstaden Wäh-ring. Det er én af grundlæggerne af den kristeligt-socialt bevægelse, som Østrigs Folkeparti (ÖVP) regner blandt sine værdige forfædre; tillige var han en fnysende antisemit, og det var jo uheldigt. Der opstod en lang avisdebat om tilfældet, som landede i bydelens lokalråd. ÖVP ville ikke opgive navnet; derfor endte sagen med et råddent kompromis: *stoppestedet* skiftede navn, men pladsen erindrede fortsat om Pastor Deckerts socialt-kristelige indstilling til de rettroende og uomskårne.

En ond Wiener-vittighed ville i øvrigt vide, at man kunne have klaret sig med en lettere ortografisk retouche. Man skulle bare have erstattet 'ck' i præstens navn med 'pp', så havde al været i orden. (Det skal bemærkes, at 'deppert' er et almindeligt sydtysk slangord, der betyder »åndssvag« eller »blød i bolden«.)

Historien har sin parallel i en anden

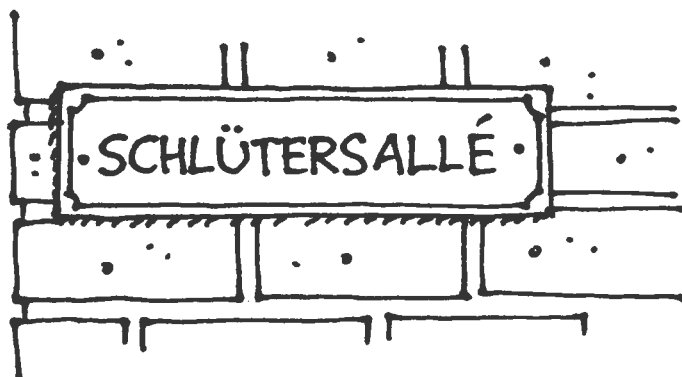
lille plads i en anden forstad. Oprindeligt var det den hellige *Cecilia*, der lagde navn til den; men i en sækulariseringsbølge måtte hun vige for den store tyske socialdemokrat *August Bebel*. Bebel fik imidlertid ikke lov til at beholde pladsen længe; en anden klerikal antisemit, *Ottokar Kernstock*, en af de ivrigste tysknationale propagandister under 1. verdenskrig og ophavsmand til nogle græsselige aggressive krigsdigte, kom til, så vidt jeg kan skønne allerede før 2. verdenskrig, og han er der endnu. Hvorfor? Fordi både Kernstock og Bebel angiveligt for længst er glemt ifølge lokalrådet, og så er det jo ligemeget.

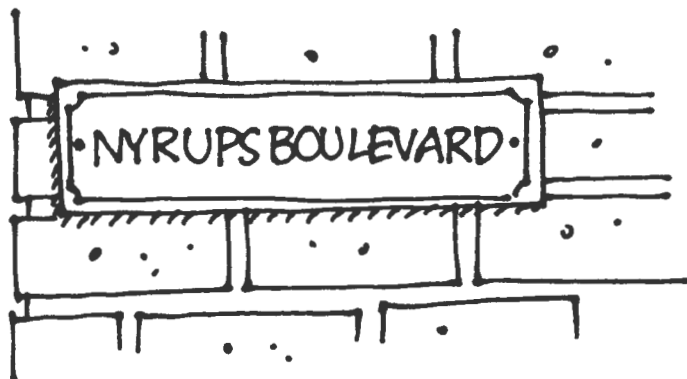
Nåh?

Navneskiftets logik

Man kan inddele navneskiftene i nogle grupper i forhold til deres politiske potent. Lad os kalde en omdøbning fra et upolitisk navn (f.eks. »Øster Allé«) til et politisk (»Ho-Chi-Min-Stien«) for en ladning. Skifter stedet nu navn igen (f.eks. »Anders Fogh Rasumussens Allé«), er det en nyladning. Vælger man derpå et navn uden politiske medbetydninger (»Kastanjeallé«), er det en afladning.

Navneskiftet kan, som i vores række ovenfor, hele tiden opfinde nye navne, eller man kan vende tilbage til gamle betegnelser. Hvis jeg var purist, ville jeg

sikkert tale om »fremadskridende« og »tilbagevendende« ladnings- og afladningstyper; men normal akademisk sprogbrug fordrer næsten, at vi holder os til de godt indarbejdede begreber 'progressiv' og 'regressiv', der til og med rimer så dejligt.

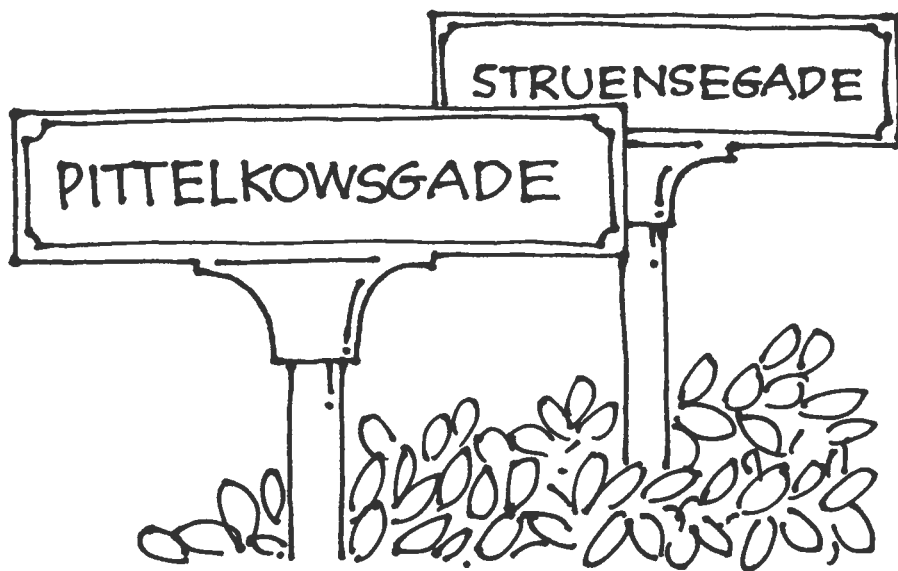
Interessant nok synes ladningerne at være mærkværdigt konstante tværs gennem samfundsformerne. Hvor det tidligere regime havde en hero, må det næste regime også placere én. Eksemplerne er legio, især DDR afgiver rigeligt med eksempler. I Leipzig blev 'Kaiser-Wilhelm-Straße' med en typisk nyladning til 'A.-Bebel-Straße', og 'Augustusplatz' og 'Königsplatz' til hhv. 'Karl-Marx-Platz' og 'Wilhelm-Leuschner-Platz'. Hvor før fyrster og adelige gjorde sig brede, rykkede efter 1945 Karl Marx, Lenin og salonfæhige tyske politikere ind; formentlig i høj grad med diverse nazikoryfæer som appetitligt mellemspil.

En del af spillet består også i at se ladede navne over en lav sko. Når f.eks. en 'Schlossplatz', der simpelt hen er pladsen foran slottet og intet andet, bliver døbt om til 'Wilhelm-Pieck-Platz', hvad er det så? I den nu historiske DDR-kontekst kan det kun opfattes som en nyladning, ligesom når »Schloss Reusa« ved Plauen hårdt og inderligt bliver betegnet »Volksgut Reusa«.

Navneskiftets materiale

Interessant nok fulgte et lille kontingent af kunstnere og kulturpersonligheder med ved nyladningerne i DDR: Käthe Kollwitz, Gorki og Carl v. Ossietzky, der figurerer i rigtig mange østtyske byer på prominente steder. Selv om de alle med rimelighed kan gøre krav på at blive husket i det tysksprogede område, uanset eventuel styreform, har de meget tit allerede gennem opkaldelsen fået en politisk ladning. Navnets *giver* kan nemlig være lige så vigtig som navnet selv, som vi så. Det skal blive interessant at se, om der sker nogle nyopkaldelser på nogle af disse steder. Et særpræget kompromis må ligge bag fyrstebyen Altenburgs omdøbning af Wilhelmstraße (efter kejseren) til 'Dost-jewskistraße'; nok var Dostojevski russer, men med kommunismen og det sociale, antifascistiske engagement var det vist så som så. Men dermed er vi nok ovre i næste gruppe.

Progressive afladninger, altså navneskift fra et politisk navn til et nyt, politisk uladet er forholdsvis sjældne, om end de kan findes. Når hovedgaden i Ljubljana i Slovenien er opkaldt efter den store sprogvidenskabsmand Ferd. Miklosić, er det vist nok et eksempel på denne type, så sandt som Miklosić mig bekendt ikke udøvede nogen påfaldende politisk aktivitet inden for nogen so-

cialistisk retning. Navnet skal måske lige så meget ses i sammenhæng med den ret firskårne nationalisme, som trivedes lidt i det dulgte omkring mange gamle kommunistiske regimer. Tilfældet lugter i alle tilfælde; Paris vil jo næppe nogensinde omdøbe *Champs Elysées* til »Boulevard Greimas«, og i København skal man nok heller ikke regne med at få gader at se, opkaldt efter Otto Jespersen, Louis Hjelmslev eller Viggo Brøndal. (Det nærmeste, vi kommer i København, er en sidegade i Valby, opkaldt efter Rasmus Rask.)

Derimod må det vel være progressiv afladning, når lægen Rudolph Virchow i Leipzig blevet arvtager efter kejser Friedrich, der sad på tronen nogle få måneder i 1888, men døde og efterfulgtes af Wilhelm II. Ligeså er Franz Schubert også kommet til ære og værdighed i Wien ved at afløse feltherren Graf Kolowrat på en del af Ringstrasse. At i øvrigt den berømte/berygtede grev Radetzky, der slågede opstandene i Øst-rig-Ungarn i 1848 i blod, har beholdt sin

gade uantastet af de utallige østrigske regimer, stemmer betænkeligt, Radetzkymarsch eller ej!

I det kapitalistiske paradis

Før vi nu griner kæberne af led over kommunisterne i øst, lad os da gribe i vor egen kapitalistiske barm. Hvad er eksempelvis navnepraksis i Forbundsrepublikken? Er den virkelig så meget sobrere?

Et par raske dyk i diverse gadekort viser, at man finder præcis de samme politiske tiltag hér som dér, om end ikke ganske så konsekvent. Men i adskillige byer har socialdemokratiske kæmper fra begyndelsen af dette århundrede (Bebel, Scheidemann) fået, hvad der før var kejserens og måske i mellemtiden var Adolf Hitlers. Ingen vesttysk by med respekt for sig selv har glemt den første forbundspræsident, Theodor Heuss. Og de steder, hvor kejserfamilien er væk, kan Bismarck godt have beholdt sin gade. Vesttyskerne undser sig i øvrigt heller ikke for at opkalde gader

efter Karl Marx; det ser man i hvert fald i Trier (hvor han nu i øvrigt – Gubevars – var født) og Vestberlin. Mon der i øvrigt er en Adam-Smith-Strasse noget sted i DDR?

Aflad og afladninger

På det seneste er hele dette ladede navnestof i DDR på retur. *Chemnitz* hedder efter en afstemning igen *Chemnitz*, og ikke mere *Karl-Marx-Stadt*. *Magdeburg* har opgivet både *Boleslaw-Bierut-Platz* (efter en polsk stalinist) og *Karl-Marx-Allee* (den sidste dog kun delvis, så vidt jeg ved). Her har man grebet til demonstrative (vist nok regressive) afladninger, i og med de nye navne er *Universitätsplatz* og *Breite Allée*. Hver måned bragte nye eksempler efter »die Wende«, og selv om slipstrømmen nu er tyndet ud, kommer der stadig nye sælsomme overlevende navne for en dag. Skiltemalere og korttegnere har haft nogle arbejdsrige måneder med at redigere på DDR's fortid.

Håndgribelig revisionisme af samme art ses også i bygningsdekorationer. Adskillige fyrstevåben blev fjernet fra tyske bygninger af nazisterne og bliver først i disse år rekonstrueret og sat på plads. Her optrådte DDR-regimet i øvrigt tit meget sobert i de senere år. Her afgiver også parlamentet i Budapest et glimrende eksempel. Her sad der oprindeligt et kors i toppen af den største af de utallige neo-gotiske kupler. Under kommunismen blev det erstattet af en stjerne (rød!), som nu er pillet ned. Det huer ingen, at pladsen nu er tom, men tiden har svært ved at finde ét tegn at identificere sig med. Det skulle jo i hvert fald nødtigt blive et McDonalds-bomærke...

Min gode kollega Karen Gammelgaard fra Praha har i øvrigt engang fortalt mig om den absolutteste og mest ultimative afladning, jeg nogensinde er

stødt på. I en lille by i Tjekkiet havde hovedgaden efter tur og orden været opkaldt efter kejser Franz Josef, Thomas Masaryk, Adolf Hitler, Josef Stalin og Vladimir I. Lenin. Nu havde revolutionen imidlertid fundet sted, og der var ikke rigtig stemning for at genoptage noget af de gamle navne. Der blev udskrevet en konkurrence – og nu hedder gaden »**De Politiske Fejltagelsers Gade**«!

(Opr. trykt i Information 22/3 1991, her udvidet og revideret.)

Henrik Jørgensen, f. 1953.
Adjunkt
på Danmarks Lærerhøjskole;
ved Wiens Universitet 1987-93

En ny dansk sproghistorie

Blandt historikere synes der at råde almindelig enighed om at Danmarkshistorien skal skrives om for hver ny generation. Sådan har det været i de sidste hundrede år. Efter *Danmarks Riges Historie* 1-6 (1896-1907) fulgte *Det danske Folks Historie* 1-8 (1926-29), revideret og opdateret i *Schultz Danmarks-historie* 1-6 (1941-43), der fik sin afløser i *Politikens Danmarkshistorie* 1-14 (1963-66), som senest er nyskrevet i *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* 1-16 (1988-91). I alle disse tilfælde er der tale om kollektive værker, udarbejdet af en gruppe forfattere, der skrev hver sit store afsnit af historien som led i en fælles plan.

Andre historieskrivere har opereret helt på egen hånd. Sådanne enkeltmandsbedrifter rækker fra de store Danmarkshistorier af Erik Arup (1925-32, ufuldendt) og Vilhelm la Cour (1942-50) til de kortfattede og mere populære af Kjeld Winding (1958) og Palle Lauring (1968).

Meget anderledes står det til på det snævrere felt der hedder det danske sprogs historie. De samlede skildringer er ganske få, og disse få er udelukkende enmandspræstationer. Det første forsøg var N.M. Petersens i første bind af *Det danske, norske og svenske Sprogs Historie under deres Udvikling af Stam-sproget* 1-2 (1829-30), der dækkede literatursproget indtil omkring 1700. For sin tid var det et meget beundringsværdigt arbejde. Sin foreløbige afløser fik det først i Verner Dahlerups kortfattede oversigt *Det danske Sprogs Historie i almenfattelig Fremstilling*, der kom i 1896 (2. udgave 1921). Men der skulle

gå over hundrede år efter N.M. Petersen før en ny standard blev sat med Peter Skautrups *Det danske sprogs historie* i 5 bind på tilsammen næsten 1.900 sider (heraf 360 sider registre). Det udkom i årene 1944-70.

Uden overdivelse tør Peter Skautrups værk betegnes som monumentalt. Det skildrer sprogets hele historiske forløb fra de tidligste runeindskrifter til omkring 1950, det dækker både rigssproget og dialekterne, og fremstillingen er helt igennem kulturhistorisk orienteret og indlevet. Som én mands arbejde er det uforligneligt.

Peter Skautrup kan ikke ajourføre sit værk; han døde som 86-årig i 1982. Men problemet er ikke fortsættelsen med det sidste halve hundrede år. Problemet er først og fremmest at det efterhånden er 40 år siden Skautrup med sit 3. bind (1953) førte skildringen af det danske sprogs skæbne helt frem til 1870. Og det er med sproghistorien som med den almindelige historie: Ny forskning fører til nye resultater og nye tolkninger der kalder på en ny fremstilling. Den kan næppe blive et enkelt menneskes værk. Skal den holde mål med Skautrups i omfang og dybde og føres til ende på overskuelig tid, må dens forbillede blive de store Danmarkshistorier. Siden sidste århundredskifte har de oftest været frugten af et bredt forskerholds indsats.

Et omrids

Den kortfattede danske sproghistorie jeg har skrevet som Modersmål-Selskabets årbog for 1993 er ikke et sådant værk. Men tvært imod at stille sig i ve-

Uddrag af Anders Sørensen Vedels fortale til
Saxooversættelsen, trykt 1575.

Oc huad styrcker mere en Herris oc Kongis Throne end Retfærdighed? At hand forskaffer sine Landsaatter Low oc Ræt, oc lader huer Stat nyde sin sæduanlige oc tilbørlige Frihed, saa at den veldige icke fortrycker den som mindre formaar, oc at den som bør den anden ære oc plictig lydighed, icke fornecet hannem sin tilbørlige Reuerentz. Naar Bønder, Borgere, Klercke oc Adelen vdi it Rige stemmis saaledis vdi en samdræctig Concordantz, da er det den sødste Musica, som kand glæde den Førstis Hierte, som skal regere saadant it Folck. Men forryckis nogen aff disse fire strenge, eller at de gaa aff deris tilbørlige Laff oc Ordden, da giffuer det en wlystig klang fra sig, som huercken Gud eller it Christet hierte, haffue lyst at høre paa. Saadant haffue mange fromme oc kloge Regentere haffd vdi god act, oc befindis endnu paa denne dag, at det gaar io vel til, huorsomhelst saadant vijsligen actis oc ansees.

TVert imod, findis vdi alle Historier, at Affguderi, Hoffmodighed, Tiranni, Wkyskhed, Seersindighed, lyst til wtuungen Krig oc Orlog etc. Ere de wdyder oc hemelige Husfiender, som haffue skilt mangen stolt Potentat ved lycke Liff oc all Vælfærd. Saadant at beuise met mange Exempel, giøris icke behoff, effterdi at icke alleniste alle Krønicker ere fulde her aff, men ocsaa daglig Forfarenhed vduiser det samme. Lycksalig er den, som vorder vijs aff andris skade, oc tager sig snildeligen til atuarsel oc paamindelse, huad som andre haffue forsøgt, met deris wmage oc skade.

Thi det gaar io saaledis til, at det er alt it Spil, som altid drifuis vdi denne Verden. Personerne oc Folcket forandris alene. Men ligeruis som Menniskelig natur, den er en, oc sig selff altid lig, paa sin art oc skick, saa ocsaa met all handel oc vandel, Raad, Anslag, Lycke, Modgang, Metgang, hendelse, fald oc fremgang, vdi all bestilling. De siunis vel at gaa bort, men de

komme dog op igien, oc giøre deris Omløb, met it nyt oc ferskt Folck, naar som den ene Alder er affdød, oc den anden arffuer Stæden igien.

Ordforklaring: *Landsaatte* undersætter, landets indbyggere; *Stat* stand; *bør* skylder; *Reuerentz* ærbødighed; *Concordantz* harmoni; *Førstis* fyrstes; *Laff* lag, placering, tilstand; *ansees* tages i betragtning; *Seersindighed* egensindighed; *Orlog* krig; *Forfarenhed* erfaring; *it Spil* ét spil; *art oc skick* væsen og karakter; *Anslag* plan, idé; *bestilling* foretagende; *Alder* tidsalder, generation.

Uddrag af Arild Huitfeldts fortale til En Kaart Chronologia, trykt år 1600.

Oc endog ieg befinder min egen Wbequemhed oc Ringhed til at scriffue Historier, som den der til er wbeuant oc wed en stor Forfarenhed, *Iuditium*, Lærdom oc Forstand, at høre til den, som ordentlige vil samle fornemine Historier, som wordentligen oc stridig mangedes *in annalibus*, vden vist *datum* ere antegnede, Dog haffuer ieg icke vilde ladet mig forfærde eller forskrecke, at ieg nogerledis der med kunde betehe oc beuise den Kierlighed ieg bær imod mit Fæderneland, oc at ieg her met kunde opuecke andre til sligt it arbeyde, som bedre oc høgre ere begaffuede, end ieg, oc vide alle *Antiquiteter* til grunde, oc kunde altingist bedre betencke, offuerveye, oc forbedre end ieg, Haabendis dog at haffue effterfuld sandhed saa vide mig muligt haffuer verit, Huorfaare ieg mesten all min Scriffet met *Documenter* haffuer beuist oc indført. Forhaabendis dog at dette mit arbeyde hos gaat Folck bliffuer tacknemmeligt.

[...]

Dette mit arbeyde haffuer ieg Eders Kong. Mayestet ville tilscriffue, effter at Eders Mayestet er sat til Styre oc Regenter vdi dette Rige, som mesten deelen alt dette vdi skeed er, oc tilhører fremledne Kongers loff som Exempler at effterfølge, oc deris laster oc forderffue for Regler at skye oc vnduige. Sandeligen da bør alle Førster oc Herrer at læse Historier, serdelis deris egne Landes, Thi der aff fødis weltlig Forfarenhed oc forstand, huad som er skeed tilforne, skeer endnu, altid lægis den same Læg oc *Tragædi* ved andre Personer, huad som er skeed for M. Aar skeer endnu, Mennisken er altid ens syndet, Kongernis frembuxst oc forderffue, oc huad forandring vdi Regimenterne skeed er, oc huad Aarsager der til haffuer verit, bør aff en Første oc Herre grandgiffueligen at merckis, at hand der aff kand tage Visdom oc Forstand, sit Regimente visseligen at føre oc forestaa, oc det som skadeligt er at formeyde.

Ordforklaring: *endog* enddog, skønt; *Wbequemhed* uegnethed, inkompetence; *wbeuant* uvant, uerfaren; *Forfarenhed* erfaring; *Iuditium* (latin; normalt *iudicium*) dømmekraft; *fornemme* vigtige, væsentlige; *in annalibus* (latin) i årbøgerne; *nogerledis* i nogen grad; *betehe* lægge for dagen; *høgre* højere; *Antiquiteter* gammel historisk overlevering; *til grunde* grundigt; *effterfuld* fulgt, holdt mig til; *tacknemmeligt* vel modtaget; *tilscriffue* dedicere; *fremledne* fremfarne, afdøde; *loff* lov, pris; *weltlig* verdslig, verdensmandsmæssig; *lægis* leges, spilles; *Læg* leg, spil; *for M. Aar* for tusind år siden; *syndet* sindet; *frembuxst* fremvækst, fremgang; *Regimenterne* regeringerne; *grandgiffueligen* nøje; *merckis* bemærkes, iagttages; *visseligen* viseligt, klogt; *formeyde* undgå.

jen for Skautrups afløsere vil den forhåbentlig vække eller skærpe appetitten på en ny stor dansk sproghistorie.

Med sine 272 sider er *Dansk i tusind år*, som bogen hedder, kun et omrids. Den begrænser sig til skriftsproget. Talesproget berører den kun i det omfang det har sat sig spor i de skrevne tekster; og af samme grund falder dialekterne uden for bogens rammer. Naturligvis hører det skønlitterære sprog med til skriftsproget, men *Dansk i tusind år* op-ridser i hovedsagen kun de almene træk i sprogbehandlingen og dvæler ikke ved den enkelte fremragende forfatterpersonlighed. Derimod sætter den glimtvis det danske sprogs skæbne i et nordisk perspektiv.

Jeg har skrevet bogen for læsere uden

særlige forudsætninger. Derfor har jeg valgt at afstå fra dokumenterende noter og henviser kun til nogle få oversigtsværker. Men i skildringen af sprogets skiftende bygning og brug gennem tiden har jeg til stadighed indlagt autentiske teksteksempler. De er udvalgt som repræsentanter for de store linjer i sprogudviklingen, for opdyrkningen af nye genrer og for typiske tendenser i sprogbrugen. Men jeg er på det rene med at andre kunne have fortalt historien anderledes.

Dansk i tusind år rækker fra det ældste runesprog i Danmark til vor egen tids dansk. Der er et tæt parløb mellem tekstprøver og historisk beskrivelse, men med mellemrum afbrydes det af resultatopgørelser.

Allan Karker, f. 1926
fhv. lektor i nordiske sprog
Aarhus Universitet

Mål & Mæle

Redaktion: Carsten Elbro,
Erik Hansen, Ole Togeby.

Grafik: Hanne Simone

Ekspedition og tryk:
Elbro-Tryk

Håndværkervej 10,
postbox 3072, 6710 Esbjerg V.
Giro 747-3494
Telefon 75 15 43 60

Mål & Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er kr. 148,00 pr. årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til Elbro-Tryk. Hertil retter man også henvendelse om adresseforandring eller fejl ved bladets levering. Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

Spørgsmål til læserbrevkassen samt manuskripter til *Mål & Mæle* sendes til: Pernille Frost, Institut for Nordisk Filologi, Københavns Universitet, Njalsgade 80, 2300 København S.

Christian den Fjerdes komma

For tiden drøftes kommatering. Der er jo flere forskellige måder at sætte komma på. Man kan sætte grammatisk komma, pausekomma eller det nye enhedskomma, foreslået af Henrik Galberg Jacobsen (i *Komma – hvornår og hvorfor*, 1993). Og så er der på dansk grund opstået endnu en måde. Ophavsmanden til den er ingen ringere end Christian den Fjerde.

Kongen var en flittig brevskriver og efterlod sig en mængde egenhændige breve om stort og småt, på dansk og på tysk. De opbevares i Rigsarkivet og er udgivet af Bricka, Fridericia og Johanne Skovgaard. I udgaven er de trykt bogstavret, og der er grammatisk komma. Jamen, så satte Christian den Fjerde vel grammatisk komma? Nej, det gjorde han ikke. Som bemærket af Erik Hansen (i *Komma – hvornår og hvorfor*, 1993) har udgiverne normaliseret tegnsætningen. De skriver i deres redegørelse for udgivelsesprincipperne bd. 3 (1878-80) s. V: »Kun Interpunktionen, som Kongen i sine senere Aar var saa ødsel med, idet han satte et Komma omtrent mellem hvert Ord, er ikke bevareret.«

Går vi til de originale breve, ser vi, at det ikke er nogen overdrivelse. Vi kan formulere kongens kommateringsregler som flg.: Som hovedregel kan der kun være ét ord mellem to kommaer. Dog kan man enkelte gange have to ord eller evt. tre, i yderst sjældne tilfælde fire ord mellem to kommaer, men så vil det ene oftest være et pronomen, en præposition eller et andet lille tryksvagt udtalt ord. Disse kan dog også stå alene mel-

lem to kommaer. Efter forkortelsestegn, som hos Christian den Fjerde er kolon, sættes ikke komma. Ved linjeskift kan komma udelades.

Kongen satte komma på denne måde både på dansk og på tysk.

Det tidligste brev med denne kommatering, vi finder i arkivpakkerne, er et lille brev på tysk til Frederik Günther (1581-1655), der var oversekretær i den danske konges tyske kancelli, datidens »udenrigsministerium og ministerium for hertugdømmerne Slevig og Holsten«. Brevet er opr. udateret, men senere har man på grund af dets indhold dateret det til »omtr. 20. Febr. 1631« og forsynet denne datering med et spørgsmålstegn. Brevene ligger i pakkerne i streng kronologisk orden og er ikke sorteret i dansksprogede og tysksprogede. Brevene før og efter det nævnte brev indeholder ikke påfaldende mange kommaer. Et lille brev fra 27. juni 1631 har et kort stykke på tredjenederste linje: »...dermed kan komme, førend, Raadid, skillies ad, Mig at forlegge pen/ningen...«. Men ellers står kommaerne ikke særlig tæt i dette brev. Det samme gælder det næste brev, som er fra 9. juli 1631, hvor næstsidsste linje lyder: »...desselbigen hausses, soll hernacher, angeordnet, werden, wan das hauss...«. Går vi frem til brevene fra december, kan vi se, at tætheden af kommaerne er taget til; her er temmelig mange kommaer, dog ikke ligefrem efter hvert ord. I løbet af vinteren er kommatætheden tydeligvis yderligere taget til. Fra januar 1632 er ingen breve bevaret, i brevene fra februar og marts er der endnu oftere

to eller tre ord mellem to kommaer end i kongens senere breve. Brevet fra 4. april 1632 til rigsrådet har oftest kun ét eller to ord mellem kommaerne og kun tre gange fire ord mellem to kommaer. For brevene fra 5. april gælder det samme: oftest ét, nogle gange to ord og i yderst sjældne tilfælde flere ord mellem to kommaer.

Så kongen har altså ikke fra den ene dag til den anden fået ideen til sin måde at sætte komma på. Det er en vane, som så småt begynder i sommeren 1631 og langsomt udvikler sig i løbet af efteråret og vinteren. Kongen har også efterladt sig skrivekalendere, men fra årene 1625 til 1635 er de ikke bevarede, så vi kan ikke følge udviklingen der.

Brevet med dateringen »omtr. 20. Febr. 1631?« findes i tillægget til udgavens bind VII, s. 49, som nr. 49. Det er en ordre til Frederik Günther om udstedelse af kreditiver, dvs. fuldmagter, til kurfyrsten og kurfyrstinden af Sachsen og deres datter Magdalena Sibylla, som 5. oktober 1634 blev gift med Christian den Fjerdes ældste søn, den udvalgte prins Christian. Desuden skal skrives et brev til hver af kurfyrsten og kurfyrstinden, hvori de anmodes om hurtigt at afsende Christian den Fjerdes gesandter. Ordren skal ifølge udgiverens note hænge sammen med Frederik Günthers sendelse til Sachsen i februar 1631; kreditivet til fyrsten udfærdigedes 20. februar, men brevets kommatæring tyder på, at det er blevet til senere.

Holder vi fast ved, at Frederik Günther ikke alene skulle sørge for udfærdigelsen af brevene, men også selv overbringe dem, har vi den mulighed at datere brevet til januar 1632, hvor han igen var en tur i Sachsen og havde breve med hjem: fra Magdalena Sibylla dateret 12. januar og fra kurfyrst Johan Georg II dateret 14. januar.

Ser vi på kommatæringen, er det dog

stadig en ret tidlig, om end ikke helt umulig datering. Man bør dog også tage den mulighed i betragtning, at en anden gesandt har skullet aflevere brevene, og at Christian den Fjerdes brev så er skrevet på et andet tidspunkt i løbet af perioden foråret 1632 – efteråret 1634.

Hvad der fik Christian den Fjerde til at sætte komma på denne måde, vides ikke. Der er ikke noget, der tyder på, at det har været hans ønske, at alle hans undersætter skulle bruge denne nemme måde at sætte komma på. Så vidt vides er der endnu ingen der har fulgt hans eksempel.

Birgit Christensen, f. 1948
mag. art
Søren Kierkegaard
Forskningscenteret

Chr. IV's brev til Corfits Ulfeldt 29/10 1645 (med udgiverens kommatæring).

Ephtersom Ieg Nu uar pa Slottid y den mening, at der skulle haffue bleffuen Predyckit deroppe, dentyd ieg saa fornem, att der ingen latyn wylle wancke, da traad ieg ind y stallen Och fandt der thuende heste, som Er hendt fra Anderskou tyll den fransoske gesandter. Da Ephterdi ded uar myn mening, at dysamme skulle haffue uerrit Brune, sa fandt Ieg, att dy uar graa.

Saframdt nu samme haar behager hannem, da kan dii bliiffue heer, Ellers skall dy ydag gaa tilbage igen, at her kan komme thuende Brune hiid. Vale.

Rossensborg den 29 Octo: Anno 1645.

Christian

Eftersom jeg nu var på slottet i den mening, at der skulle have blevet prædike deroppe, den tid jeg så erfarede, at der ingen latin ville vanke, da trådte jeg ind i stalden og fandt der tvende heste, som er hentet fra Antvorskov til den franske gesandt. Da, skønt det var min mening, at de samme skulle have været brune, så fandt jeg, at de var grå.

Såfremt nu samme hår behager ham, da kan de blive her, ellers skal de i dag gå tilbage igen, (så) at her kan komme tvende brune hid. Hilsen.

Skaf Mål & Mæle en ny abonnent

og vær med til at sikre bladets fremtid!

I 1974 kom det første nummer af Mål & Mæle, og nu går vi ind i vores 17. årgang. Man kan jo så diskutere om det er i år vi skal fejre rund fødselsdag, eller om det først er når vi kommer til 20. årgang!

Vi har kunnet glæde os over at vores abonnenter er meget trofaste. Det fremgår tydeligt af forlagets lister. Vi har også kunnet konstatere at det ene litterære tidsskrift efter det andet under betydelig festivitas er opstået og gået ned i Mål & Mæles levetid. Det siger vi uden nogen som helst skadefryd, men med oprigtig fryd over vores egen stille levedygtighed – takket være vores trofaste abonnenter og læsere.

Men, kære læsere! Trods trofasthed, ja undskyld: indtil døden, så bliver det ikke ved med at gå. Det svinder stille og støt ind i abonnentskaren, og der kommer meget få nye til. Mål & Mæle har aldrig haft penge til annoncer og salgskampagner, og det er kun sjældent at dagspressen finder at Mål & Mæle er lige så godt stof som en tynd digtsamling.

Hvis vi skal fortsætte, bliver det nødvendigt med ny tilgang af

abonnenter. Vi gør hvad vi kan, men mener læserne det alvorligt med Mål & Mæle, må de også gøre noget.

Sådan

- Gør jeres omgivelser opmærksomme på at vi er der,
- giv et årsabonnement som gave,
- tænk over hvor Mål & Mæle burde ligge og flyde. Bladet ligger på en del lægeventeværelser og lærerværelser. Men der er venteværelser og lærerværelser nok endnu til at sikre dets eksistens.
- Og hvad med det lokale kommunebibliotek? Adskillige steder har de skam Mål & Mæle, men hvis man giver de øvrige ulejlighed med at skaffe det hjem fra det Kongelige Bibliotek eller et andet stort foretagende, kunne de måske komme på den idé at tegne et abonnement.

Noget skal der ske. Ellers er dette næstsidste årgang.

Redaktionen

Løsninger til Sprogviden

1. *Elskov* består oprindeligt af *elske* + *hu* (= sind), det sidste i jysk form; *Grenå* er oprindeligt et *grind-høgh* ('grushøj'), og *-å* er altså en høj; sidsteledet i *høtyv* betyder opr. 'fork' og er beslægtet med *to*: 'todelt'; *ukrudt* har vi fra tysk *Unkraut*, og sidsteledet betyder 'urt', så betydningen af *ukrudt* er egentlig 'møgurt'. Men i *bopæl* er det faktisk en *pæl* vi har: bopælene er de pæle der indhegner ens gård.
2. De korrekte stavemåder er
afsnubbe, tjekkisk, edb-tekniker, klokkeslæt, natrav (om fuglen; om et menneske: *natteravn*), spar konge, tredje, lodden, siksak, ægyptisk (el. egyptisk).
3. »Hvad for en frakke vil du have?«
»Den dér«: identitet. »Hvad vil du have for en frakke?« »En mørkeblå loden«: kvalitet.
4. c.
5. *et øre - øret - ører* el. *øren - ørerne* el. *ørene*
Flertalsformen *øren* (best. f. *ørene*) er den gamle og oprindelige, men den bruges nok ikke meget mere. Dog i *ørenlyd*, *ørentvist*, *ørenring* osv.
en øre - øren - ører - ørerne el. *ørene*. I beløbsangivelser bruger man kun formen *øre*, uanset antal: *5 kroner og 75 øre*. Formerne *øren*, *ører* og *ørerne* bruges om penge-stykkerne, og derfor næsten kun i sammensætninger: *femøren*, *femogtyveørerne*. Det virker som om der ikke er meget at bruge formen *ørene* til!
6. Makke ret, holde sig i skindet, ryge i totterne, træde hinanden over tærne, falde over benene på hinanden, løbe løbsk, sætte over styr, gå for vidt.
7. *Muh*, *mule*, *mumle*, *mut* og *måbe* kan alle føres tilbage til det lydefterlignende indoeuropæiske **mu*, som betyder 'ytre dump lyd'. Derimod har *mund* en anden oprindelse.
8. c.
9. »...en, to, tre sprang kæppen ud af sækken og slog løs på kroværtens ryg«. »Det synes jeg(.) er noget pjat«. »At en dik-dik er et sart dyr, betyder, at den har svært ved at finde sig i at være i fangenskab«.
10. c. Og det er ikke falsk beskedenhed.

Sprogviden

1. I *sladderhank* er sidsteleddet *hank* ikke samme ord som en *hank* fx på en taske. I de følgende ord er der kun ét hvis sidsteled er det som det umiddelbart ser ud til. Hvilket?
bopæl, elskov, Grenå, høtyv, ukrudt
2. Find stavefejlene!
afsnubbe, czekisk, edb-tekniker, klokkeslet, natravn, sparkonge, tredje, lådden, siksak, ægyptisk
3. Her kommer to svar: »Den dér«, »En mørkeblå loden«. Og her er to spørgsmål: »Hvad vil du have for en frakke?«, »Hvad for en frakke vil du have?« Hvilket svar passer bedst til hvilket spørgsmål, og hvad er betydningsforskellen mellem de to spørgsmål?
4. Hvad er *fluesmækker* slang for: a. en tennisketsjer, b. en rødspætte, c. en trykkerimaskine, d. en stegepande, e. en poppet sensationsavis.
5. Bøj ordene *en øre* og *et øre*. Vi skal have bestemt form ental, ubestemt form flertal og bestemt form flertal.
6. Der er blandet faste vendinger sammen her. Hvilke?
De faste vendinger vil ikke makke, som jeg vil. De kan ikke holde sig i totterne, men træder over benene på hinanden, løber over styr og for vidt.
7. Hvilket af følgende ord er *ikke* i familie med de andre:
mule, muh, mund, mumle, mut, måbe?
8. Hvad betyder *logospasme*:
a. Problemer med udformning af et logo (f.eks. for DR kanal 1).
b. Ufrivilligt ordgyderi (løbsk tale).
c. Stammen.
d. Fejl i ræsonnement, tankerække og lign.
9. Ret fejlene i den grammatiske kommatering i *Diktat for alle*. 4. kl.: »...og en to tre sprang kæppen ud af sækken og slog løs på kro-værtens ryg«. »Det, synes jeg, er noget pjat«. »At en dik-dik er et sart dyr betyder, at den har svært ved at finde sig i at være i fangenskab«.
10. Hvem har størst indflydelse på dansk retskrivning?
a. Dansk Sprognævn med Ret-skrivningsordbogen.
b. Progressive lærere
c. Flittige skribenter
d. Tekstforfattere til annoncer.